

ІВАН ГОМЕНЮК

ПРОВІСНИКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Прикордонні конфлікти
в Центрально-Східній Європі
Від розпаду імперій
до Гляйвіцької провокації

Досвід Другої світової в Україні, мабуть, найскладніший у Європі. Пересічний українець датує початок цієї війни або 1 вересня 1939, або 22 червня 1941. Проте офіційні й ідеологічні дати — лише кліше майбутнього. Ця війна розпочалася набагато раніше.

Книга Івана Гоменюка, популярного історичного блогера, ґрунтовного і уважного дослідника, занурить читача у маловідомий суперечливий світ міжвоєнної Європи і спонукає до розвитку теми «української Другої світової» в роботах інших дослідників.

*Кирило Галушко,
координатор проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*

Перша світова ще не встигла завершитися, а на карті Центрально-Східної Європи вже з'явилися контури нових держав, повсталих на уламках Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської імперій. Через давні історичні образи, значну етнічну неоднорідність багатьох регіонів, нерівномірність розподілу природних ресурсів і розміщення промисловості виникала чи то спонукана, чи то патріотичний порив воювати «за своє». Тодішня Центрально-Східна Європа нагадувала розпечений казан, де варилася добре перчена юшка із невдоволених амбіцій, територіальних претензій, національних образ та економічних проблем.

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-3917-3

9 786171 239173

ІВАН ГОМЕНЮК
ПРОВІСНИКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Іван Гоменюк

ПРОВІСНИКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Прикордонні конфлікти
в Центрально-Східній Європі
Від розпаду імперій
до Гляйвіцької провокації

УДК 94(100-87)
ББК 63.3(0)5-6
Г64

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Під загальною редакцією кандидата історичних наук,
старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ
Кирила Галушка

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Дизайн обкладинки

CreaLab

Creative Laboratory

ISBN 978-617-12-3917-3

- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

Передмова

Ось перед нами маленьке чехословацьке село в передгір'ї Судетських гір, трохи більше трьох тисяч мешканців, дві сотні з яких — чехи, решта — етнічні німці за походженням. Чеська назва — Габартов, німецька — Габерсбірк.

Ранок 13 вересня 1938 року. На вежі місцевого костюлю раптом вивішують прапор зі свастикою. Це прапор сусідньої, у край підступної та агресивної, держави — Третього Рейху, нацистської Німеччини. Село буквально вибухає — наелектризований гаслами натовп місцевих німців прямує до відділку, де несуть службу з охорони громадського порядку четверо жандармів. Звісно ж — чехів за походженням. Лунають гасла про відокремлення від Чехословаччини, повітря стрясають вигуки на честь Адольфа Гітлера й Конрада Генлейна, звучать погрози на адресу жандармів. Натовп оточує відділок. Його першою жертвою стає цивільна особа — дружина одного із жандармів, її ув'язнюють у сусідньому будинку. Натовп починає штурм будівлі, при цьому в перших лавах атаки — люди зі зброєю. Жандарми відкривають вогонь з вікон і не дають захопити свій пост.

У взаємній перестрілці вбито одного з оборонців та лідера нападників, але натовп не розходиться. До відділку приводять захоплену дружину жандарма, натовп лінчує її, а представників влади попереджають, що якщо вони не здадуться, то жінку вб'ють на місті. Оборонці відділку складають зброю. Нападники негайно розстрілюють чоловіка Ружени, а натовп шматує його тіло. Інших двох жандармів

жорстоко побили. Через кілька годин до села прибувають на автобусі ще 11 жандармів, які атакують і розсіюють заколотників. У ході бою загинуло двоє службовців, також було знайдено тіло ще одного оборонця місцевого відділку, якого встигли закатувати до смерті. Нападники втратили чотирьох.

Як сталося, що на двадцятому року незалежності чи не єдиної демократичної держави у Центрально-Східній Європі натовп ще вчора законслухняних громадян зі зброєю в руках атакував орган влади, більше того — жандармерію? Чому сьогодні чеські історики дозволяють собі називати ці події битвою за Габартов, іменуючи її першою битвою Другої світової?

Перша світова ще не встигла завершитися, як на карті Центрально-Східної Європи почали з'являтися контури нових держав. Повсталі на уламках Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської імперій, вони поспішали утвердитися. Перш за все — територіально. Століття існування в багатонаціональних імперіях не перетворили їхнє населення на монолітні структури. Навпаки, попереднє, XIX, століття стало для цього величезного регіону часом національного відродження та пробудження багатьох місцевих етносів. І всі вони бажали тепер, у XX столітті, здобути власну державність. Тим більше, що відповідне право на самовизначення задекларували й переможці у світовій війні.

Але перешкодами ставали давні історичні образи, значна етнічна неоднорідність багатьох регіонів, нерівномірність розміщення промислових потужностей та природних ресурсів. А отже виникала чи то спокуса, чи то патріотичний порив брати до рук рушницю й іти воювати «за своє». Гарячими точками ставали стратегічні порти, центри металургії, гірські перевали та зручні переправи. А ще — колишні столиці, заселені тепер представниками іншої нації.

Звісно, появу молодих і рішучих націй з державницькими амбіціями колишні гегемони імперій вітати не могли. Не могли вчорашні нації-лідери спокійно дивитися, як відбирають те, що вони вважали своїм не один рік, як перекроюють, здавалося б, непорушні кордони, як нові господарі порядкують на згарищах учорашніх наддержав. І нехай одразу після закінчення Першої світової німцям та угорцям переможці зв'язали руки, вже незабаром ці нації почнуть усерйоз готуватися до повернення того, що вважали своїм. А отже, нових війн було не уникнути.

Окрім образ, завданих унаслідок втрати територій, суперечності виникали й між молодими національними державами. Нерідко вони були не вдоволені вже отриманим і претендували на додаткове збільшення своїх земель. При цьому аргументи мало відрізнялися від висловлюваних німцями чи угорцями: йшлося про ту само історичну справедливість, про етнічний склад відповідних регіонів. Утім, нерідко за зовні шляхетними позиціями маячили відверті економічні інтереси, які хотілося вдовольнити саме шляхом територіальної експансії.

Таке вирування пристрастей навколо накреслених після війни кордонів зумовлювало взаємну непоступливість сторін та перманентний ріст їхніх амбіцій. А отже, створені Антантою механізми договорів та Ліги Націй виявилися недієздатними в умовах, коли на них мало хто зважав. Не забуваймо й про гостру економічну кризу, що підштовхувала європейські уряди до нагнітання прикордонних конфліктів. Адже власному зубожілому населенню легше вказати на несправедливість з боку сусідів, аби спрямувати суспільну енергію у відповідне річище. Тематику відновлення історичної справедливості полюбили експлуатувати й окремі політики. Тим більше, що нерідко це не становило труднощів, з огляду на досить жорстке ставлення більшості країн регіону до власних національних меншин.

А сакраментальне «наших ображають» примушувало стискати кулаки й готуватися до моменту, коли за «наших» можна буде помститися. І в очікуванні на цей час шкільні вчителі розповідали учням про несправедливо відібране, а генерали плекали в тиші штабних кабінетів плани щодо повернення оцього відібраного та/або принагідного приднання шматочка чужого. Звичайно, для останнього одразу знаходилося обґрунтування — чи то якісь порослі мохом історичні деталі, чи то поточна життєва необхідність.

Саме тому вивчення Другої світової було би проблематичним без розуміння ситуації, що склалася в тогочасній Європі, передусім — на рівні міждержавних відносин. Тодішня Центрально-Східна Європа була розпеченим велетенським казаном, де варилася добре перчена юшка з невдоволених амбіцій, територіальних претензій, національних образ та економічних проблем. І біля нього вже вишикувалася черга з ополониками, аби поспішити наповнити власну миску.

На величезному просторі від Лапландії до Греції і від Рейну до Дону вирували пристрасті, під'юджені образами стосовно нових кордонів. Територіальні претензії до сусідів мали практично всі тогочасні держави регіону, не кажучи вже про тих, хто після Першої світової не здобув власної незалежності. Саме таким прикордонним конфліктам між країнами на означених теренах і присвячено цю книжку. Існують два доволі бородаті анекдоти, що можуть послужити непоганою ілюстрацією для кращого пояснення її тематики.

У першому померлий мешканець закарпатського міста на небесному суді розповідає свою біографію: народився в Австро-Угорщині, навчався у Чехословаччині, одружився в Угорщині, працював в СРСР, помер в Україні. І все це — не виїжджаючи з рідного міста. Це справді так: у ХХ столітті мешканець Східної Європи міг протягом життя зміни-

ти чимало паспортів, мати в руках різну валюту й платити податки різним урядам, при цьому не надто переміщуючись у просторі. Скажімо, у названому анекдоті, залежно від певних обставин, його герой міг би додати до своєї розповіді ще низку держав — Гуцульську та Угорську радянську республіки, Карпатську й Закарпатську Україну абощо. Та й не тільки він — чимало прапорів змінювалося протягом ХХ століття на будівлях Тешина, Гданська, Клайпеди та інших міст регіону, принагідно змінюючи назви відповідних поселень та державну приналежність його мешканців. Відтак прикордонні конфлікти напряду торкалися життя мільйонів людей.

Другий з обіцяних анекдотів розповідає про марні спроби американського чи то президента, чи то урядовця зрозуміти під час Другої світової, чому їм оголосило війну королівство без монарха, яким керує адмірал без флоту, якщо до США ця держава претензій не має, натомість має їх до своїх союзників — Румунії та Словаччини. Йдеться, звісно, про Королівство Угорщина часів регентства М. Горті. За бажанням аналогічні казуси можна знайти й щодо інших держав регіону. Адже часто їхні поточні уподобання, дії та рішення не збігалися чи навіть суперечили історичним фактам, теперішнім обставинам або здоровому глузду. Утім, кожна з держав упевнено торувала обраний чи нав'язаний шлях, досягаючи в підсумку бажаної мети чи зазнаючи неочікуваної поразки. І нерідко це прямування було зумовлено чи скориговано саме територіальними суперечками.

Кілька слів про теми, яких ця книжка не торкається. Поза її увагою залишилися територіальні конфлікти на Балканах — їхнє походження сягає значно далі за Першу світову, а вирішення подекуди не знайдено й досі.

Не розглядав автор і територіальну експансію Радянського Союзу в міжвоєнній Європі, зумовлену не бажанням

отримати спірний прикордонний регіон, а прагненням поширити свою владу повністю на сусідню країну з поступовим просуванням усе далі й далі, щоб у підсумку нав'язати комуністичний режим у кожному закутку земної кулі. Через це так само побіжно лише згадано й аншлюс Австрії, адже Третій Рейх не мав до держави-сусідки територіальних претензій, а просто бажав поглинути її цілком.

Не стали темою цієї книжки й прикордонні суперечки за участю бездержавних на той час націй Центрально-Східної Європи, українців та білорусів. Річ у тім, що ці теми слід розглядати в комплексі з власне державницькими ініціативами цих націй, а не виключно в прикордонно-спірному аспекті. Відповідно лиш побіжно у книжці було згадано епопею Карпатської України, яка заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Адже це невелике автономне утворення, що наважилося проголосити незалежність навіть під загрозою цілковитого знищення, стало за свою коротку історію полігоном багатьох інтересів та амбіцій.

Окрім вищеперерахованих аспектів, є ще й часове обмеження, а саме: тематика книжки не охоплює тих територіальних спорів, що увінчалися результатом вже після початку Другої світової. Не те щоб радянсько-фінська, угорсько-румунська чи котрась із балканських прикордонних суперечок не заслуговували на увагу. Просто вони були вже повноцінними складовими Другої світової, а не її провісниками.

Якщо ж вести мову про німецько-польські прикордонні спори, то автор сподівається подати їхнє висвітлення на розсуд читачів у наступній книжці як одну з передумов німецько-польської війни 1939 року, названої ще вересневою кампанією, що, як відомо, і дала старт Другій світовій.

РОЗДІЛ I

НЕСТЕРПНА ЛЕГКІСТЬ СУСІДСТВА: ВЗАЄМИНИ НІМЕЧЧИНИ ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Відродження та становлення чехословацької державності

Нова держава в серці Європи

На момент падіння Австро-Угорщини чеські незалежницькі амбіції мали непогані перспективи для втілення завдяки діяльності Т. Масарика та Е. Бенеша, а також з огляду на службу чехословацьких легіонів у складі російської, італійської, французької та сербської армій. У сумі це давало підтримку з боку Британії, Франції та США. Паралельно працювали на незалежність і чеські політики, які перебували на батьківщині та втратили надію на спокійне життя в межах Дунайської монархії, що вперто ухилялася від надання привілеїв землям корони святого Вацлава, як поетично іменували Чехію та Моравію¹. Тож іще до закінчення Першої

¹ 16 жовтня 1918 р. з'явився маніфест імператора Карла про переформатування Австро-Угорщини на федеративних засадах, але для нової європейської реальності це вже не мало значення. Тому чеські та прихильні до них словацькі політики відкинули імператорський маніфест 19 жовтня (*тут і далі прим. авт.*).

світової війни, 28 жовтня 1918 року, було проголошено незалежність Чехословаччини.

Про непрості обставини, у яких кувалася майбутня перемога чехословацької ідеї у роки Першої світової, її батько й поводитир Масарик згадував: «У мене були свої принципи пропаганди, гадаю, що правильні: не ляяти німців, не применшувати заслуг ворога, нічого не спотворювати й не роздувати; не обіцяти нічого надаремно й не брати на себе роль прохача; давати фактам змогу говорити самим за себе й вказувати на них: оце й оце — у ваших інтересах, а отже, є вашим обов'язком; впливати ідеями та аргументами, але при цьому бути в тіні; не бути кон'юнктурником, не братися за щоденні речі, які сьогодні приходять і відходять; мати на все план і судження; і ще одне — нікому не завдавати клопоту. І що дуже важливо: брати гроші лише від наших людей, хоча багато хто нам їх пропонував».

Симптоматично, що найближчий співробітник Масарика та його спадкоємець у президентському кріслі ЧСР — Едвард Бенеш у своїй докторській дисертації, захищеній у 1908 році, стверджував, що Чехія, тісно економічно та політично пов'язана з Австрією, не зможе існувати як незалежна держава. Утім, вже у 1915 році Бенеш, услід за Масариком, виступає за знищення Австро-Угорщини. Обґрунтовувалося це загрозою германізації малих народів. На думку Бенеша, саме чехи були головною силою антигабсбурзької опозиції в імперії, до того ж мали сильну буржуазію, що правила б за основу нової держави.

Спочатку влада нової держави фактично охоплювала тільки Прагу та околиці. Першочерговим було завдання оволодіти усією запланованою територією республіки. Нова чехословацька влада прийняла на свою службу стару австрійську місцеву адміністрацію, включно з поліцією та жандармерією. До новоствореного парламенту, Національних зборів, чеські партії делегували своїх представників пропорційно до голосів, отриманих на виборах у 1911 році. 14 листопада збо-

ри заочно обрали Томаша Масарика президентом ЧСР, того ж дня створено уряд на чолі з К. Крамаржем. З перших же днів уряду довелося вирішувати питання кордонів — як утриматися на запланованих рубежах, відбиваючи зазіхання та опір німців, поляків та угорців.

Зрозуміло, що навіть в умовах поразки й розпаду Німецької та Австро-Угорської імперій чехословацька державність не могла б проіснувати довго, не маючи рішучої підтримки Антанти. Особливо в умовах наявності таких войовничих сусідів, як поляки та угорці. Обидві ці нації мали серйозні територіальні претензії на землі, які творці ЧСР бачили у складі республіки. Тож Масарика, Бенешу, Штефаніку та їхнім однодумцям довелося, з одного боку, посилено лобювати інтереси Чехословаччини на міжнародних конференціях (і досить успішно — Версальський, Сен-Жерменський та Тріанонський договори однозначно були тріумфом дипломатії Праги), а з іншого — поспішно розбудовувати власні збройні сили та відправляти їх на захист усе ще примарних кордонів. Власне, формування своєї армії відбувалося двома шляхами — з числа військовослужбовців колишньої австро-угорської армії¹, а також за рахунок прибуття на батьківщину чехословацьких легіонів, сформованих під час Першої світової у складі військ країн Антанти.

Саме легіонери, улюблене дітище Масарика та Бенеша, стали головною силою під час утвердження кордонів ЧСР — вони вже мали певний бойовий досвід, були добре озброєні та вишколені, а головне — мали поважну ідеологічну підготовку. У мирне міжвоєнне республіка віддячить легіонерам за це негласним статусом суспільної еліти: саме колишні воюючі чехословацьких легіонів посідали провідні місця у державній та військовій адміністрації.

¹ Це було непростю справою, бо в цісарському війську чехи служили традиційно в драгунських та технічних підрозділах, на флоті, а однорідно-чеських частин майже не було.

Перед щойно створеною Чехословацькою республікою постали серйозні зовнішньополітичні проблеми, зокрема про збереження територіального *status quo* в Європі, встановленого Версальською мирною угодою 1919 р. З цього випливала не тільки зовнішньополітична активність молодій державі, а й її ставлення до державницьких змагань інших, перш за все сусідніх, народів. Не випадково один із засновників Чехословацької республіки, її міністр закордонних справ Е. Бенеш одразу після проголошення незалежності країни акцентував увагу в меморандумі до урядів країн Антанти на особливому геополітичному становищі ЧСР у Центральній Європі. Адже з чехословацької території можна безпосередньо впливати на Австрію, Угорщину, Італію і Польщу, а тим самим — на Росію й Україну. Відповідно Бенеш підкреслював значення своєї країни в блокуванні більшовицької загрози зі Сходу.

Як й інші країни Центрально-Східної Європи, ЧСР переживала злети й падіння, але загалом залишалася до кінця 1930-х доволі стабільною державою. Звісно, чимало клопотів виникало через економічно нерівномірний розвиток регіонів, а також притлумлені до часу національні суперечності. Свою роль відіграло й характерне для слов'ян самоїдство. Так, Масарик писав: «Ніде у світі не почуєте так багато людей, що ремствують та нарікають, як у нас. Це є ознакою невпевненості та дечого гіршого. Я вважаю, що кожен із цих невдоволених людей не любить своєї професії, тому нарікає на політику, на стосунки та на цілий світ. Людина, яка виконує свою роботу без зацікавлення, лише задля хліба насущного, нещаслива та знуджена. Я отримую величезне задоволення, коли хтось із любов'ю, щиро розповідає про свою професію; скільки нового тут можна довідатися!»

Також творець чехословацької державності стверджував: «Хороша програма — це добра річ; але важливо, щоб її реалізовувала чесна, мужня і мудра людина, яка має відвагу взяти на себе відповідальність. Тому я здебільшого шукаю

людей, а не гасла. У нас усе ще надається перевага гаслам — це, гадаю, ми також успадкували від Австро-Угорщини; тоді адміністрування та політику вели не ми, а Відень, тож нам залишалося більше, ніж треба, — звикати до гасел. Тепер, коли в наших руках своя держава, треба ці гасла чи, якщо бажаєте, ідеали втілювати в конкретні та продумані вимоги, поради, практичні програми».

Безперечним козирем ЧСР був значний промисловий потенціал, прощальний подарунок від Австро-Угорської імперії. Потужні виробництва, розвинені технології, велика кількість освічених працівників гарантували подальший економічний зріст (країна належала до десятки найрозвиненіших держав світу того часу). Попри порівняно невелику територію, 140,4 тис. км², Чехословаччина могла похвалитися серйозною промисловістю та ефективним сільським господарством.

Щоправда в економічному та соціальному розвитку окремих регіонів країни було помітно значний розрив — показники життя та доходи населення відверто падали із заходу на схід.

Також Чехословаччину в колі країн Центрально-Східної Європи помітно вирізняв доволі демократичний режим та реальна багатопартійність, особливо прикметні на тлі потенційно вибухових національних справ.

Утім, опоненти тези про повноцінну демократичність ЧСР можуть справедливо дорікнути авторові тим, що опозиції так і не вдалося прийти до влади у міжвоєнний період, не кажучи вже про недотримання обіцянок про автономію Словаччини та Закарпаття.

Ідеологи створення ЧСР протягом усього існування республіки намагалися досягнути відчуття єдності чехів та словаків як єдиної нації. Власне, про них так і говорилося, як і про єдині чехословацьку національну свідомість та чехословацьку мову. Це водночас викликало різку протидію з боку словацьких автономістів, які почувалися обдуреними, оскільки Прага вперто відмовляла в розширенні прав регіону.

Аналогічно центральний уряд не поспішав виконувати обіцянки щодо надання автономії найсхіднішому регіону, офіційно названому Підкарпатською Руссю. Заселений переважно українцями він, як і Словаччина, до 1918 року був складовою Королівства Угорщина, а отже, і тут місцеве політичне життя було досить млявим. Цим активно користувалися як праязкі політики, так і Будапешт (щоправда, кожні — на свою користь): обидві сторони намагалися пригасити розгортання українського національного руху, явно чи негласно підтримуючи москвофільські та русофільські організації, які ще більше заплутували місцеве населення щодо його походження та призначення. Услід за бюрократією австро-угорських часів, що означувала місцевих українців як рутенів, чехословацька держава вважала їх русинами, окремшніми від українського народу.

Ці конфлікти на національному ґрунті, що виливалися у безліч мовних, шкільних і т. п. спорів, водночас відвертали увагу від украй повільного зростання рівня життя у Словаччині (особливо східній) та на Закарпатті. На цих територіях, навіть попри істотний, порівняно з часами перебування під угорською владою, прогрес, рівень соціального, медичного та культурного обслуговування населення, що існував на цих землях, геть не дорівнював тому, чим могли похвалитися мешканці Богемії, Моравії чи Сілезії.

А там, де кружляють міжнаціональні та/або економічні суперечки, найзручніше інспірувати і політичні конфлікти, що неминуче тягнуть за собою розгортання і прикордонних спорів.

Судетська проблема

Варто зауважити, що Прага від самого початку прагнула максимально нормалізувати відносини з Берліном — переговори про це розпочалися вже в листопаді 1918 року.

Вони увінчалися встановленням дипломатичних відносин та нарощуванням економічних. Принагідно шукали шляхів для нормалізації взаємин з Віднем. Зрештою Німеччина та Австрія стали провідними економічними партнерами Чехословаччини у міжвоєнний період. Утім, каменем спотикання, який згодом викликав катастрофічний обвал, стало судетське питання.

Судетська область, історичний район на заході та північному заході Чехії, своєю назвою завдячує Судетським горам. Тут традиційно селилися етнічні німці. Про широкомасштабну колонізацію району Судетських гір можна говорити одразу після чеської поразки на Білій Горі (1620 рік), факт якої свого часу так сильно вразив уяву чапеківської саламандри. На землі, конфісковані у нелояльної чеської шляхти, Габсбурги активно запрошували переселенців з німецьких земель. Паралельно звідси відбувався відтік до Богемії, Сілезії та Польщі етнічних чехів. Уже в XIX ст. етнічних німців було до 90 % населення Судетської області.

Станом на Першу світову регіон належав Австро-Угорщині, а за підсумками війни відійшов до Чехословаччини, з огляду на те, що в певний період був складовою Королівства Богемія. Судетські землі мали для молодого ЧСР особливе значення з огляду на свій промисловий потенціал та запаси корисних копалин.

Місцеве німецьке населення натомість прагнуло приєднання до складу Австрії. Чеські, моравські та сілезькі німці спробували й собі скористатися оголошеним правом націй на самовизначення. На відповідних територіях проголосили створення провінцій Німецька Чехія зі столицею у Ліберці, Судетський край зі столицею в Опаві, Шумавський округ зі столицею у Вімперку та Німецька Південна Моравія зі столицею у Зноймі. Очікувалося, що вони мали приєднатися до проголошеної у Відні 12 листопада 1918 року Німецької республіки Австрія. Утім, переможці в Першій

світовій зробили ставку на Чехословацьку республіку (не в останню чергу — через загрозу розширення Угорської радянської республіки). Місцеві німці, звісно, протестували, ходили на демонстрації, саботували розпорядження чехословацької адміністрації (чехословацька армія зайняла регіон ще у листопаді 1918 року). 4 березня 1919 р., коли в Австрії відбувалися парламентські вибори, в 11 місцевостях відбулися сутички німецького населення з чехословацькою армією, жертвами яких стали 58 осіб. Незабаром усе було закріплено офіційно: у Сен-Жерменському договорі від 10 вересня 1919 р. передбачили уведення цих земель до ЧСР.

Німецька пропагандистська карта чеських земель ЧСР. Сірим кольором позначено регіони компактного проживання етнічних німців, 1930-ті рр.

Звичайно, частина місцевих мешканців із цим не змиралася, що стало хорошим підґрунтям для поширення сепаратистських настроїв та зростання популярності місцевих політиків, які декларували відповідні цілі. Загалом у ЧСР проживало близько 3,25—3,3 млн етнічних німців (приблизно 23 % з 14-мільйонного населення країни), переважна більшість із них — у Судетській області, причому досить компактно.

Німці, поляки та словаки звинувачували центральну владу в тому, що та проводить політику чехізації, навіть в її насильницькому варіанті. Особливо гостро сприйняла німецька меншина ухвалений у 1926 році закон, який вимагав від державних службовців (а до їхнього числа потрапляли не лише співробітники адміністрації, а й, скажімо, залізничники, поштарі тощо) протягом шести місяців вивчити чеську мову. Тих, хто не виконав це, звільнили. Протягом економічної кризи, яка охопила світ, починаючи з 1929 року, кількість безробітних серед етнічних німців, порівняно з чехами, була удвічі більша, що давало першим додатковий аргумент для обвинувачень на адресу других.

Безумовно, траплялися й випадки дискримінації за національною ознакою: ще надто свіжими лишалися спогади про те, як німці перебували у більшому за чехів фаворі за часів імперії Габсбургів. Певну роль відігравав і релігійний фактор: німці переважно були католиками, тоді як чехи не часто належали до цієї конфесії. Законодавство ЧСР гарантувало особам німецького походження усі громадянські права, але на практиці будь-які випадки обмежень негайно ставали імпульсом для розгортання нового вогнища протистояння.

Та, попри існування певного напруження між чехословацькими владами й суспільством, з одного боку, та громадянами німецького походження — з іншого, загалом стосунки в регіоні були досить спокійними. Цьому сприяли демократичність власне режиму в ЧСР, популярність серед місцевої німецької спільноти поміркованих соціал-демократичних та католицьких політиків, високий рівень життя в Судетській області. Останнє зумовлено її промисловим потенціалом, з чого принагідно випливали значно кращі побутові, освітні та культурні умови. За рівнем кінотеатрів, електрифікації та ванних кімнат на душу населення

Судетська область помітно вирізнялася на тлі навіть чеських, богемських і моравських земель, годі й говорити про такі економічно та соціально занедбані території, як східна Словаччина та Підкарпатська Русь (теперішнє Закарпаття).

Ситуація різко змінилася у 1930-ті: економічна криза боляче вдарила й по судетських німцях. Звільнення німців з посад та зростання безробіття подавалося ними як національна образа (особливо на тлі того, що з державної служби, залізниці тощо звільняли радше етнічних німців, аніж чехів). З цього постали наступні вимоги — про приєднання регіону до Рейху, який також не шкодував ресурсів для пропаганди власних економічних успіхів та спроквола навював судетським німцям, що їхнє призначення — бути складовою єдиного германського організму.

Статус меншини для судетських німців був особливо болючим з огляду на їхній зовсім недавній фаворитизм в імперії Габсбургів. Перебування в державі з панславистською й антиклерикальною ідеологією стало для психіки судетських німців важким випробуванням, до чого додалася й жорстка економічна конкуренція між ними й чехами. Так що не дивно, що судетці почали радісно дослухуватися до промов Гітлера. Утім, не всі. Були й серед них ті, хто не захоплювався ідеями фюрера, — комуністи, лівоцентристи, представники католицьких кіл. Розкол у середовищі судетських німців намітився практично одразу після приходу Гітлера до влади. Більшість стали активними прихильниками нової політики Берліна, яка відверто переслідувала за мету ліквідацію ЧСР і приєднання Судет до майбутньої імперії. Цьому сприяли, крім емоційних причин, і цілком прозаїчні, економічні, зокрема зростання безробіття в регіоні, яке торкнулося передусім німців. У меншості виявилися прихильники соціал-демократичної та комуністичної партій, які зберегли свій вплив частково в робітничому середовищі.

Генлейнівці та їхні опоненти

Встановлена переможцями Першої світової система передбачала нові реалії Європи: розпад одразу чотирьох імперій, що мали володіння на континенті, створення нових національних держав з помітними амбіціями, мінімізація німецьких впливів. У результаті перекроювання карт нові кордони часто відокремлювали території з однорідним етнічним складом, що автоматично закладало фундамент під майбутні прикордонні суперечки. Відтак наставав украй зручний час для політиків-популістів, які грали на струнах патріотизму та образ.

За умови підвищення впливу нацистів у ще веймарській Німеччині зросло число їхніх прихильників й у сусідніх державах. Так, у ЧСР відповідні ідеї відстоювали Німецька національна партія та Німецька націонал-соціалістична робітничка партія, заборонені урядом 4 жовтня 1933 року за антидержавну діяльність (друга офіційно саморозпустилася 3 жовтня в передчутті заборони). Адепти нацизму почали шукати інші можливості для організування й боротьби спершу за автономію Судетів, а в перспективі — за приєднання регіону до Німеччини чи Австрії.

1 жовтня 1933 року було створено Судетонімецький патріотичний фронт, головною офіційною вимогою якого було надання автономії Судетській області. Уже за рік очолюваний К. Генлейном фронт провів масовий мітинг за участю близько 20 тисяч місцевих німців. У 1935 р. фронт перейменували на Судетонімецьку партію (СНП).

Саме Генлейн запровадив в активний обіг термін *судетські німці*, який увів ще в 1902 р. письменник та політик Ф. Ессер, але до 1930-х він був не надто поширеним. СНП зуміла зламати стереотипи й об'єднати як німців з числа міщан Праги, Брно та інших міст, так і німців-селян чи робітників із Судетської області. Поступово ця партія

зуміла переграти в електоральних іграх інші німецькі партії у ЧСР — соціал-демократів, аграріїв, християнських соціалістів та комуністів.

Варто зазначити, що спершу СНП не була відвертим союзником німецьких нацистів. Її очільники радше симпатизували габсбурзькій імперії та очікували на приєднання Судетів до Австрії чи бодай на запровадження в регіоні широкої автономії для німців. Саме такі цілі вбачав 35-річний учитель гімнастики та ветеран Першої світової Конрад Генлейн (до речі, його дід по матері був чехом на прізвище Двожачек, що згодом політику довелося приховувати), коли створював у 1933 році Німецький патріотичний фронт. Після перейменування на СНП ця партія зуміла консолідувати більшість етнічних німців у ЧСР. Поступово партія еволюціонувала в бік союзу з німецькими нацистами, що остаточно утвердили в березні 1938 р. на зустрічі Генлейна та Гітлера.

До речі, попри штучність терміна «судетські німці» (поширено популяризований генлейнівцями, він усе ж залишав поза увагою громадян ЧСР з числа етнічних німців Словаччини й Закарпаття), нам доведеться й надалі користуватися ним на означення представників німецької спільноти Чехії, Моравії та належної Чехословаччині Сілезії.

Навіть за відсутності особливої харизми чи прикметної ідеології Генлейн зумів завоювати серця більшості в німецькій меншині ЧСР. Очолювана ним партія успішно боролася із впливом німецьких соціал-демократів.

На парламентських виборах, які відбулися у неділю, 19 травня 1935 року, Судетонімецька партія під керуванням К. Генлейна гучно перемогла. Вона отримала 1 млн 249 тис. 539 голосів, тобто за неї проголосувало близько 68 % судетських німців. Наслідок цього — 44 з 300 місць у парламенті, а також 23 місця в Сенаті. Цікаво, що це стало можливим тому, що Томаш Масарик оцінив Генлейна як «чесну людину» й погодився на допуск СНП до виборів. За під-

сумками останніх, лідер Судетонімецької партії відмовився, на відміну від представників інших німецьких партій, бути у складі уряду. У своїх промовах та публічних виступах він щоразу більше віддалявся від первісних позицій, коли декларував відданість чехословацькій демократії та виступав з антинацистськими лозунгами. Утім, попри збільшення таємних фінансових вливань з боку НСДАП, Генлейн ще остерігався відкрито переходити на сторону гітлерівців.

Німецьку соціал-демократичну партію в Чехословаччині було створено вже в жовтні 1918 р., і належали до неї в основному робітники. Також вона спиралася на досить численну мережу профспілок, клубів, молодіжних і спортивних організацій. Німецькі есдеки тісно співпрацювали зі своїми чеськими колегами, зокрема у сфері соціального захисту та оздоровлення дітей і молоді.

З початку 1930-х у населених етнічними німцями районах Чехословаччини «ліві» магазини та організації усе частіше піддавалися нападам і погромам. Для захисту від цього в північній частині Чехії було створено Червону оборону, бойовий підрозділ німецької Соціал-демократичної партії. Для німецьких соціал-демократів питання лояльності ЧСР з політичної програми перетворилося на питання життя і смерті. Якщо генлейнівці завойовували все більшу популярність під девізами національної єдності, то есдеки закликали своїх прихильників згуртуватися навколо Чехословаччини як демократичної держави. Тим більше, що буквально у них на очах їхніх ідеологічних соратників тисячами відправляли в Рейху до концтаборів і тюрем. Протистояння лівих і нацистів особливо загострилося в умовах економічної кризи, що охопила країну з 1930 по 1935 рр., і боляче вдарило по німецькій меншині.

Установчі збори Червоної оборони відбулися 1 червня 1932 року в місті Трнованці-у-Теплиц за участю 85 делегатів з п'яти округів. Пропонувалося створити в кожному населеному пункті загони мінімум по 25 осіб, перш за все —

з робітників, які були б готові до бойових дій проти прихильників нацистів. Вони мали власну форму — однотипні куртки (з нашивками у керівників), червоні пов'язки на рукаві, кепі. І це була не єдина парамілітарна організація чехословацьких німців з лівими поглядами. Наприклад, німецькі комуністи у ЧСР формували в 1930-х рр. власні нелегальні бойові загони.

Уже в листопаді 1934 р. німецькі соціал-демократи провели під охороною бійців ЧО масові антифашистські маніфестації (від 12 до 25 тисяч учасників) у низці міст. Але популярність Генлейна і його політичної сили все зростала. Її результати на виборах 1935 р. стали для багатьох в Чехословаччині потрясінням. А тим часом до ЧСР уже прибували численні політичні емігранти з Рейху, зокрема в 1935 р. в Прагу було перенесено штаб-квартири німецьких соціал-демократичної та комуністичної партій. Уже після лютневих боїв 1934 року, коли владу в Австрії спробували захопити нацисти, судетські есдеки допомагали своїм австрійським колегам оселитися в ЧСР і зібрали близько 50 тис. крон для біженців з Рейху й Австрії. Усього ж судетські ліві зібрали з 1933 по 1938 рр. близько 3 млн крон на допомогу політемігрантам.

У 1937 р. чехословацька влада ухвалила рішення про озброєння судетських німців-антифашистів, які присягнули на вірність республіці. Це була акція під девізом «Вірність за вірність». Військова організація НСДП почала називатися Республіканська оборона.

4 квітня 1937 р. в Усті-над-Лабою відбулася урочиста присяга 5 тисяч (у деяких джерелах — до 7 тисяч) обмундированих членів РО в присутності сенатора Соукупа. Керівником став Ернст Пауль. Створення РО не було порожнім звуком. Її члени реально готувалися зі зброєю в руках захищати свою, справді свою, демократичну Чехословацьку республіку. Восени цього ж року члени РО провели низку траурних акцій у зв'язку зі смертю Масарика.

На останніх муніципальних виборах у травні—червні 1938 р. генлейнівці отримали вже 90 % німецьких голосів. Залишок усе-таки припав на ескеків, які зберегли, нехай і мізерні, позиції в німецькій громаді Чехословаччини.

Активізація генлейнівців дозволила Гітлеру як тиснути безпосередньо на Прагу, так й апелювати до Британії і Франції про реальні чи вигадані проблеми німецької меншини у ЧСР. Одна з тогочасних карикатур у чехословацькій пресі змальовувала генлейнівців, які волають про порушення прав німців через те, що чеські діти носять чорні шкарпетки, або коли чеський голуб випорожнився на функціонера партії.

Наростання напруженості, інспірованої Берліном та відданими йому генлейнівцями, примусили офіційну Прагу згорнути окремі елементи демократичного устрою держави. Так, у листопаді 1937 р. було оголошено про заборону політичних мітингів. У відповідь депутати від Судетонімецької партії вийшли з парламенту ЧСР.

Чехословацькі армія та сили безпеки

Для молодих держав Центрально-Східної Європи, що по-стали на уламках імперій після Першої світової війни, створення власних потужних та ефективних збройних сил було питанням життя та смерті. Усі вони мали територіальні суперечки із сусідами, багато хто — клопоти з численними національними меншинами чи радикальними політичними опонентами чинної влади. Не стала винятком і Чехословаччина. Однією з ключових проблем на шляху до власної національної армії став помітний брак національних кадрів вищого та середнього командування¹. Тут, як і у випадку з Польською республікою, на допомогу прийшла

¹ Щоправда, станом на 1 листопада 1918 р. серед 387 генералів дійсної служби австро-угорської армії було 64 чехи та словаки. Багато офіцерів чеського походження було в піхоті, залізничних військах та медичній службі.

Франція, яка надала для формування чехословацької армії як командні кадри, так і спорядження. Навіть після заміни французьких військових спеціалістів власними, чехословацькими, офіцерами, у країні продовжувала діяти дорадча Французька військова місія — аж до 1938 року.

Підтримка Франції, яка зважала на особливе місце Чехословаччини в геополітичному пасьянсі Центрально-Східної Європи, та героїчна поведінка власне чехословацьких воєнків призвели до встановлення кордонів нової республіки. За допомогою іноземних військових спеціалістів, незважаючи на брак коштів та перманентні бойові дії до кінця 1920 р., вдалося організувати повноцінну армію. Вона нараховувала 48 полків піхоти, 4 полки гірської піхоти, 10 прикордонних батальйонів, 10 кавалерійських та 36 артилерійських полків, з-поміж яких один — зенітної та по три — гірської і важкої артилерії. Натомість не було бронетанкових підрозділів — армія мала в розпорядженні тільки кілька трофейних танків і бронемашин, а також кілька бронепоездів¹. Згодом за порадою французьких спеціалістів створили ще два полки важкої артилерії, піхотні дивізії переформували за французькими штатами, а кінноту звели в три бригади. Також організували три авіаційні полки, що містили 18 ескадрилій.

За даними польського військового аташе у Празі, чехословацька армія у січні 1924 р. налічувала близько 150 тис. осіб, зокрема 10,3 тис. офіцерів. У разі війни мобілізувати можна було у першій хвилі 350 тис. осіб, у другій — ще 650 тис. Так тривало практично до початку 1930-х.

Зваживши на розгортання військового будівництва в уже нацистській Німеччині та почуте в кулуарах Женевської конференції із роззброєння (липень 1932 року), чехословацька влада усвідомила, що майбутній конфлікт неминухий. Це спонукало до посиленої підготовки: розбудови влас-

¹ У 1924 році їх буде вже 17, плюс — 44 бронемашини та 18 танків.

ного ВПК, модернізації армії, будівництва прикордонних укріплень. У 1934 році до двох років продовжили обов'язкову службу в армії, через два роки запровадили позики на національну оборону, а у 1937 році прийняли закони про обов'язки населення в разі війни.

Вплив французьких військових радників проявився у застосуванні концепції позиційної війни, для якої за основу правили непрохідні прикордонні укріплення. Водночас чехословацький генералітет розглядав і можливість ведення маневреної війни — для таких цілей було реорганізовано структуру дивізій піхоти, нарощували автомобільний парк армії.

Протягом 1930-х чехословацька армія пережила кілька організаційних реорганізацій, постійно тривали роботи над її переозброєнням. Повсякчас зростали витрати на оборону: якщо у 1932 році вони сумарно, включно із запланованими в бюджеті на міністерство оборони та з побічними — зі спеціальних фондів чи коштом інших міністерств, становили 1563 млн крон, то в 1938 році — уже 7287 млн. Для порівняння: у 1934 році працівник промисловості заробляв 610 крон на місяць, банківський працівник — 700, держслужбовець — 1000 і більше. Кілограм муки тоді коштував 2,80 крон, кілограм цукру — 6,40, свинини — 8—10, велосипед — 350-700, мотоцикл — від 3200, 3-кімнатний будинок із садом (у центральній Словаччині) — від 18 тисяч. Загалом витрати на оборону становили у 1937 році близько 10 % ВВП, а наступного — до 15 %, більше за ЧСР на армію витрачали тоді тільки Рейх, Італія, Японія та СРСР.

Військова реформа 1932—1933 років торкнулася й структури з'єднань: чотиріполкові дивізії піхоти переформовано на триполкові, але до них додано по одному полку легкої та важкої артилерії. Бригади гірської піхоти перетворено на дивізії.

Реформа армії та ВПК у край позитивно позначилася на озброєнні військ, передусім прикордонних та моторизованих

частин. Оборонна промисловість продукувала щоразу новіші та досконаліші зразки озброєння.

Попри порівняно невелику кількість артилерії та її розпорошеність по окремих підрозділах, $\frac{2}{3}$ чехословацьких богів війни транспортували вантажівки та тягачі, а кількість боєприпасів перевищувала, скажімо, польські запаси у п'ять разів (за приблизно рівної кількості стволів). Тривалий час основу озброєння зенітних підрозділів становили кулемети або гармати великих калібрів (75-, 80-, 83,5- чи 90-мм). У 1937 р. було закуплено 20-мм гармати фірми Oerlikon, а наступного — 40-мм гармати Vofors. Ефективність останніх справила позитивне враження на чехословацьких військових, через що ті купили ліцензію, сподіваючись упродовж короткого часу самотужки забезпечити сили ППО належним озброєнням.

Паралельно тривали роботи зі створення сильних бомбардувальних і винищувальних частин авіації. Щоби замінити старі французькі літаки, чехословацька промисловість напружено працювала над виготовленням власної продукції, випускаючи як винищувачі, так і бомбардувальники. Власні легкі танки почали виробляти у 1935 р. Передбачалося поступове озброєння ними військ. Паралельно тривало розроблення середнього та нового легкого танків, але ці доволі перспективні роботи перервала окупація країни. Нарівні зі створенням повноцінних бронетанкових підрозділів (застарілі французькі Рено FT-17 замінювали сучаснішою технікою — як власною, так і продуктивною за ліцензіями) у 1930-х розпочалося формування чотирьох так званих легких дивізій, що мали містити кавалерійські, бронетанкові та моторизовані підрозділи.

Базовим танком чехословацької армії став легкий танк Lt-35, яких в наявності було понад 300 одиниць (плюс 50 одиниць танка Lt-34 та близько 70 танкеток). Його лобова броня була завтовшки 25 мм, а 37-мм гармата мала впоратися

з бронею німецьких танків чи бронемашин. Серед його недоліків: мала швидкість на місцевості 10—15 км/год та мізерну дальність походу на одній заправці (110 км).

За штатним розкладом мирного часу чехословацька армія нараховувала у 1938 році 206,8 тис. осіб (включно з 2,9 тис. цивільних службовців), які служили у 50 полках піхоти, 4 полках гірської піхоти, 11 прикордонних батальйонах, 3 танкових полках, 11 драгунських полках, 23 полках легкої та 15 полках важкої артилерії, а також у 2 полках надважкої артилерії. На озброєнні мали 7820 кулеметів, 144 міномети, 1271 гармату, 203 танки, 61 броневий автомобіль, 927 літаків. Варто зауважити, що в 1935 р. в розпорядженні армії було тільки 2126 автомобілів, а на початку 1938 року — вже 8292, із них вантажних — 4560. У разі мобілізації передбачалося залучити ще близько 27 тисяч цивільних автомобілів. Цікаво, що серед офіцерського корпусу представники слов'янських націй становили 86 %, а в авіації та військах зв'язку частка чехів і словаків перевищувала 95 %.

У 1933 році було створено Найвищу раду оборони держави, координаційний орган із питань оборонної політики. У 1934—1937 рр. проводилися широкомасштабні військові маневри, які відвідували іноземні спостерігачі, включно із начальниками генштабів Франції, Югославії, Румунії, СРСР, Швейцарії. Спостерігали за маневрами й представники Рейхсверу, а згодом — і Вермахту.

Також уряд всебічно сприяв патріотичним організаціям, що опікувалися фізичним вихованням та допризовною підготовкою, популяризацією спорту. Розробляли плани евакуації ключових промислових виробництв до Словаччини в разі нападу Німеччини.

Гарантували порядок у Чехословаччині сили безпеки. Передусім — жандарми, до яких належали переважно етнічні чехи. У законі про жандармерію від 14 квітня 1920 р. про неї говорилося: «По-воєнному організована вартова

структура, яка на підставі законодавства та рішень органів державної влади повинна наглядати по всій території Чехословаччини за порядком і безпекою». Жандармерія, разом із поліцією, підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ. Вона стежила за охороною громадського порядку по всій території республіки, за винятком міст, де цим опікувалися муніципальна та державна поліція. На жандармів покладалися підтримання внутрішньої безпеки держави, розгін демонстрацій та страйків, боротьба із самогоноварінням, контроль за діяльністю комуністичних організацій.

Спочатку жандармерія мала територіальну структуру згідно зі старим, австро-угорським, адміністративним поділом. Після низки реформ, у 1927 р. було введено нову структуру із 4 земельних жандармських управлінь (одне з них — в Ужгороді), які поділялися на окружні жандармські управління. На місцях існували жандармські відділи (станіці). З 1933 р. у прикордонних районах, зокрема на Закарпатті, почали створювати жандармські пошукові відділи, що вели розшук у прикордонні. У 1935 р. запроваджено жандармські відділи нагляду за авіацією (безпеки польотів), систему яких поширили й на Закарпаття. Ці підрозділи мусили наглядати за санкціонованістю польотів, дотриманням вимог авіаційних нормативів, відстежувати польоти ворожих шпигунських літаків.

Цікаво, що чехословацький жандарм, йдучи на службу, у 1925 році отримував по дві сорочки, дві пари брюк (із них одні — для верхової їзди з парою онуч), два плащі, по одній парі чобіт та черевиків на шнурівці, одні кальсони, один капелюх, комплект зимового одягу, по дві пари літніх і зимових шкарпеток, 2 пари шкіряних рукавичок, службову торбу, рюкзак, 6 хустинок, 4 ремені, 4 торби (2 з них — із зав'язками), пояс із тримачами для шаблі та багнету, ремінь для карабіну, шнурок для свистка, темляк для службової шаблі та шолом. Жандарм також отримував щорічну ви-

плату 50 крон на утримання уніформи та спорядження в доброму стані.

Жандарм під час несення служби мав тримати при собі в сумці: кайданки, записник, службове посвідчення, пакет бинтів, гроші, печатку (не обов'язково), картки із назвою жандармської станиці, сургуч, сірники, шматок свічки, стрічку з лінійним поділом, друковані бланки для протоколів, протоколи обшуків житла, копіювальний папір, канцелярський папір та конверти, залізничний розклад найближчої станції, олівці (набір для малювання).

Воєнізованою структурою була й фінансова варта (у 1920-х рр. іменувалася прикордонною фінансовою вартою), що підпорядковувалася Міністерству фінансів. Вона походила з однойменної структури імперських часів, породженої розпорядженням цісаря ще у 1842 р. Ця служба охороняла державний кордон, боролася з контрабандистами. Це була особливо небезпечна й важка служба — на кордоні нерідко спалахували перестрілки, служба в горах була нелегкою, зокрема восени та взимку. Часто в службовці фінансової варти йшли колишні легіонери — вони вже мали бойовий досвід і зазвичай глибоку ідеологічну мотивацію.

У 1936 р. було створено Варту захисту держави, до обов'язків якої належала охорона держкордону. Ці своєрідні воєнізовані формування були утворені з делегованих представників поліції, жандармерії та фінансової варти, вояків місцевих армійських гарнізонів. У мирний час функціонували тільки кадрові кістяки підрозділів Варти, а прикріплені до неї особи перебували за основним місцем служби. Для останніх командири підрозділів варти були зобов'язані періодично проводити навчання та польові тренування. Варта підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ, її територіальні командування розміщувалися в Празі, Братиславі, Кошице та Ужгороді у відповідних поліцейських управліннях.

Озброєнням підрозділів ВЗД були пістолети, рушниці, легкі кулемети та гранати.

Завданнями Варти було визначено три напрямки: 1) охорона непорушності державного кордону та забезпечення територіальної цілісності (допомога армії у разі вторгнення супротивника, контррозвідувальна діяльність); 2) сприяння у підтримуванні порядку та громадської безпеки (взаємодія з поліцією та жандармерією); 3) сприяння митній справі (співпраця з фінансовою вартою).

У разі ворожої агресії підрозділи ВЗД мали зайняти заздалегідь визначені ділянки оборони вздовж кордону й утримувати їх ціною власного життя до підходу головних армійських сил. Така готовність до самурайської самопожертви в ім'я вітчизни значно підвищувало реноме служби у Варті. Але й без відкритої війни служба була украй небезпечною: скажімо, судетонімецькі фрейкорівці зазвичай катували чи страчували вояків ВЗД, узятих в полон під час боїв у Судетах.

Організаційною одиницею Варти був батальйон, яких нараховувалося 31 (30 територіальних та один у Празі). Зокрема, на Закарпатті розташувалися два батальйони ВЗД — 30-й в Ужгороді та 31-й у Хусті. Після збільшення чисельності батальйонів Варти (нові створювали в чеських землях) ужгородський став № 37 (округи Севлюш, Іршава, Перечин, Мукачево, Мукачево-район, Берегово, Ужгород, Ужгород-район, Великий Березний), а хустський — № 38 (округи Рахів, Волове, Хуст, Тячів).

У 1938 р. до підрозділів ВЗД почали приєднуватися і добровольці — члени чеських парамілітарних і фізкультурних товариств. У Судетах і Моравії серед таких волонтерів були й члени німецької соціал-демократичної Республіканської оборони.

Майбутні події весни 1938 року показали слабкі місця Варти. Траплялися випадки, коли молоді службовці фінансової варти, щойно прийняті на службу й одразу призна-

чені до Варти, елементарно не мали гвинтівок, хоча їх залучали до служби на кордоні. В окремих прикордонних батальйонах ВЗД бракувало легких кулеметів та ручних гранат, що негативно відбивалося на їхній вогневій міці. Та що там казати — бракувало навіть спорядження, тож Міністерство національної оборони мусило видати Варті зі своїх складів польові черевики, миски, рюкзаки та інші необхідні для польової служби речей.

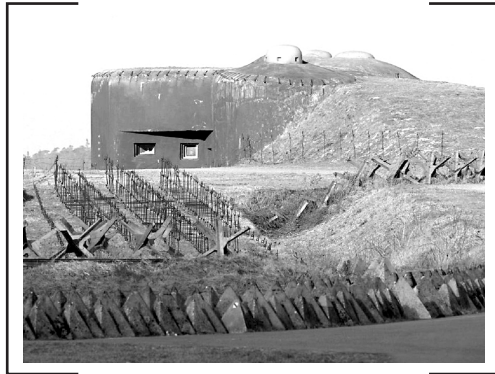
Станом на вересень 1938 р. Варта налічувала загалом 29 611 вояків, з них 6438 були делеговані з фінансової варти, 16 582 — з армії.

Чехословацькі прикордонні укріплення

Розвиток артилерії, кулеметів, бронетехніки та авіації під час та після Першої світової так зачарував європейських військових теоретиків, що більшість із них повірили в непорушність масивних оборонних укріплень, здатних стримати навіть мільйонні армії нападників. У густій сітці бункерів, траншей та вогневих точок генерали, які пам'ятали багатотисячні жертви позиційних боїв та наслідки хвацьких кавалерійських рейдів минулої війни, вбачали панацею від вторгнення ворожих армій. А в тому, що ще одна війна буде, у генштабах і військових академіях не сумнівалися. Тож Європа міжвоєнного періоду закопувалася углиб прикордонної землі. Французи будували лінію Мажино, німці — Зігфріда, СРСР — Сталіна й т. ін. Будували із більшим чи меншим успіхом греки, фіни, поляки... Не стала винятком і Чехословаччина, яка прагнула насамперед перекрити кордон із Рейхом, а також прикрити стратегічні об'єкти на випадок атаки з боку Угорщини.

На кордоні з Рейхом передбачалося створення кількох ліній перепон та опорних оборонних пунктів, які б унеможливили атаку в серце країни. На кордонах із Польщею та Угорщиною (передусім — у південній Словаччині,

а в перспективі — й на Закарпатті) мали бути зведені укріплення меншого масштабу й не настільки дорогі, як на західному кордоні. Фактично тільки 200 км кордону з Румунією, що припадали на Підкарпатську Русь (Закарпаття), були визнані чехословацькими військовими за безпечні й такі, що не потребують дорогого зведення прикордонних укріплень.

Бункер — одне із прикордонних оборонних укріплень ЧСР у Судетській області, друга половина 1930-х рр.

20 березня 1935 року було створено Раду з питань укріплень та Управління роботами з будівництва укріплень. Уже через три дні розпочалися безпосередні роботи на місцях із будівництва важких укріплень. Того ж року, 12 грудня, схвалили першу програму будівництва укріплень, другу — 5 червня 1936 року. Перший об'єкт важкого укріплення у Словаччині почали зводити 11 вересня 1936 року. Підряди на будівництво надавали цивільним фірмам, завдяки відпрацьованій технології бетонування бункер легкого типу будували за 24 години, а важкий піхотний — за 8—10 днів. Об'єкти легкого типу мали комплектуватися гарнізоном з 2—8 вояків, які за допомогою кулеметів могли контролювати підходи до стратегічних об'єктів, охороняти мости та лінії комунікацій тощо. Густота будівництва на окремих

Зміст

Передмова	3
РОЗДІЛ I. НЕСТЕРПНА ЛЕГКІСТЬ СУСІДСТВА: ВЗАЄМИНИ НІМЕЧЧИНИ ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	9
Відродження та становлення чехословацької державності	9
Нарощення градусу: суперечки навколо статусу Судетської області	41
Фатум Другої республіки: Рейх і Чехословаччина у 1938—39 роках	76
РОЗДІЛ II. ОРЕЛ ПРОТИ ЛЕВА: ПОЛЬСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ПРИКОРДОННІ КОНФЛІКТИ	101
Коріння розбрату: Тешинська Сілезія в часи імперій	101
Буремний час: Тешинська Сілезія у 1918—1920 роки	103
Затишшя перед бурею: Тешинська Сілезія в міжвоєнний час	121
Апогей кризи: Тешинська Сілезія у 1938—1939 роках	131
Інші грані конфлікту: Спиш, Орава, Чадець	164
Останні акорди: польсько-чехословацькі взаємини у 1940-х роках	170
РОЗДІЛ III. ОРЕЛ ПРОТИ ПОГОНІ: ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ СУПЕРЕЧКИ	181
Тінь минулих століть: поляки та литовці разом й окремо	181
Сакральне місце: Литва й Віленщина в планах та серцях	185
Брати стають ворогами: польсько-литовські взаємини у 1918—20 рр.	190
«Заколот» Желіговського: «зелені чоловічки» Пілсудського	198
Держава-фантом: існування Центральної Литви	214
Неоголошена війна: Литва й Польща в міжвоєнний період	219

Фатальний постріл: двозначне вирішення польсько-литовського спору	226
Тягар подвійного імені: казус Клайпеди-Мемеля	235
Неочікувані рокировки: Вільнюс у часи перекроювання кордонів Європи.....	248
РОЗДІЛ IV. ТУРУЛ ПРОТИ ЛЕВА: УГОРСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ СУПЕРЕЧКИ	
Тінь Тріанону: Королівство Угорщина після Першої світової війни	255
Напружені м'язи: угорсько-чехословацькі взаємини в міжвоєнний період	259
Удар у спину: Угорщина бере реванш	271
РОЗДІЛ V. СУСІДСЬКА ВІЙНА: УГОРСЬКО-СЛОВАЦЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ.....	
Своя гра: автономістські прагнення Словаччини в міжвоєнний період	297
Мала війна: військовий конфлікт Угорщини й Словаччини.....	315
В одному човні: Угорщина й Словаччина під час Другої світової війни	331
Замість післямови	337
Рекомендована література	346

Науково-популярне видання

ГОМЕНЮК Іван

**Провісники Другої світової.
Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі.
Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації**

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *К. В. Новак*
Редактор *О. І. Стужук*
Художній редактор *Ю. О. Дзекунова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. В. Журенко*

Підписано до друку 30.08.2017.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 3000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4
впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

Гоменюк І.

Г64 Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації / Гоменюк Іван ; під. заг. ред. К. Галушка. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. — 352 с.

ISBN 978-617-12-3917-3

Центрально-Східна Європа періоду між Першою і Другою світовими війнами була перенасичена конфліктами через невдоволені амбіції, територіальні претензії, національні образи та економічні проблеми. На карті з'явилися нові держави, повстали на уламках Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської імперій, у патріотичному пориві готові воювати «за своє». Претензії до сусідів мали практично всі тогочасні держави регіону. Саме прикордонним конфліктам, що стали провісниками Другої світової війни, і присвячено цю книжку.

УДК 94(100-87)